

Safet Bandžović

MUSLIMANI U MAKEDONIJI I PRVI BALKANSKI RAT

Rezime

Makedonija je 1912.-1913. bila u plamenu. Najsnažniji pokretački činilac u balkanskim ratovima nije bila religija već agresivni nacionalizam. Nacional-šovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država.

“Zlatni vijek” nacionalne državnosti na Balkanu od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata bio je razdoblje krajnjih nacionalnih napetosti i pokušaja da se povijest ispravi ne samo perom već i agresivnom državnom politikom.¹ Sloboda hrišćanskih balkanskih država označavala je eksproprijaciju na štetu muslimana, garantiranu njihovim odsustvom sa tih teritorija.²

Združene balkanske države, da bi preduhitrile nagoviještenu demokratizaciju Osmanskog carstva, što bi pred Evropom poništilo motive za

---

¹ I. Banac, *Cijena Bosne*, Sarajevo, 1996, str. 303.

² M. Dogo, *Balkanske nacionalne države i pitanje muslimana*, Godišnjak za društve-

novi ratni pohod i diobu osmanskih zemalja, otpočele su Prvi balkanski rat, u kome je aktueliziran, do svireposti, termin - osveta.³ U Prvom balkanskom ratu (8. oktobra 1912. - 23. aprila 1913.), koji je započeo ne samo kršenjem međunarodnog prava, već i postojećih validnih sporazuma, Osmansko carstvo, oslabljeno ratom za Tripolitaniju, a koje su već odavno nazivali "bolesnikom na Bosforu" doživjelo je poraz kod Kumanova (23. i 24. oktobra) i kod Bitolja (13. i 18. novembra). Osmanska vojska trpi poraze kod Skadra, Jedrena, Kirk-Kilise, Čataldže, Lile Burgasa, Soluna. Hiljade izbjeglica sa sjevera hrlilo je ka Istanbulu, "jad i nesreće su preplavile ulice."⁴ Istaknuti francuski intelektualac Pjer Loti je povodom osmanskog poraza, braneci Osmanlije, "napuštene, prevarene od svih, pokradene", kritizirao ponašanje Zapada: "Napredak, civilizacija, hrišćanstvo, sve je to ekstra-brzo ubijanje, ubijanje poput mašine", napadajući balkansku gramzivost koja se nije zadovoljavala samo već osvojenim teritorijama, već je težila zauzimanju Istanbula, optužujući Evropu za saučesništvo u tom komadanju turske države: "Bruka, bruka za Evropu, bruka za njeno lažno hrišćanstvo."⁵ Njemački car Vilhelm u svojoj dugoj bilješci zapisuje da su se Turci "pokazali potpuno nesposobnim da zadrže zemlje i moraju napolje."⁶

U sjeni pobjeda nad Osmanskim carstvom u Prvom balkanskom ratu nisu ostala skrivena saznanja da "Srbi i njihovi saveznici ubijaju albanske muslimane po selima, tjeraju na desetke tisuća slavenskih muslimana da bježe iz Makedonije i silom pokrštavaju muslimane koji govore bugarski."⁷ Najsnažniji pokretački činilac u balkanskim ratovima nije bila religija već agresivni nacionalizam. Nacional-šovinističke strasti i vjerska netr-

---

³ "Monitor", br. 403, Podgorica, 10. juli 1998.

⁴ J. Hammer, *Historija Turskog (Osmanskog) Carstva*, III, Zagreb, 1979., str. 525.

⁵ A. Vileže, Pjer Loti i balkanska Evropa, *Stvaranje*, br. 8-10, god. L, Podgorica, 1995., str. 938-939. Turska je u teškom položaju, piše Loti, "jer su jednodušno odbačeni i prezreni ugovori... ta Turska kojoj su tri nedjelje ranije sva ministarstva pravde svečano obnovile data obećanja o teritorijalnom integritetu" bila je napuštena.

⁶ A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908.-1918.*, Beograd, 1981, str. 113.

peljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljenju kuća muslimana. U tome nije zaostajala nijedna od vojski balkanskih država.⁸ Ono što je balkanskim ratovima udarilo pečat najbarbarskijih i najkrvožednijih ratova srednjega vijeka, pisao je Dimitrije Tucović, to su bile “reke krvi poubijanoga neboračkog stanovništva, nevine dece, žena i mirnih ljudi, radnoga sveta Stare Srbije, Albanije, Makedonije i Trakije, čija je jedinia krivica što se drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nosi i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde.”⁹

Makedonija, na koju su neskriveno, prije balkanskih ratova, pretendirale okolne agresivne hrišćanske države, bila je nakon 1878. preplavljena muhadžirima.¹⁰ U Makedoniju su 1877.-1878. stihijski pristigle sa različitih strana hiljade porodica Čerkeza, Arapa, Tatara, muhadžira iz Srbije, Crne Gore, Bugarske, Bosne i Hercegovine.¹¹ Znatan dio muhadžira je, bez prava izbora, zadržan u krajevima koji su se grančili sa Srbijom i Bugarskom. Po izvještaju Ž. Šefera, francuskog konzula u Sofiji, u tim oblastima bilo je oko 200 napuštenih sela prepuštenih

---

⁸ D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd, 1950., str. 32; T. Simovski, *Balkanskite vojni i nivnite reperkusii vrz etničkata položba na Egejska Makedonija*, u zborniku: *Oslobodilački pokreti jugoslovenskih naroda od XVI veka do početka Prvog svetskog rata*, Beograd, 1976, str. 324; *Nedovršeni mir. Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd, 1998., XIX.

⁹ On je ocijenio da zločinstva nisu bila djela pojedinaca ni ličnoga raspoloženja, već sastavni dio “nacionalne” politike balkanskih država, čije su vojske ubijale nedužno muslimansko stanovništvo “sa zločinačkim uverenjem da time vrše jedno ‘nacionalno delo’, da, skidajući taj nevini svet s lica zemlje, skidaju s vrata neprijatelja sa kojim će u budućnosti biti teško izaći na kraj”. Opšir. “Radničke novine”, br. 223, Beograd 22. oktobar 1913.; D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 7, Beograd, 1980., 160-164.

¹⁰ Makedonija u svojim prirodnim i geografskim granicama zauzima 66.725 kvadratnih kilometara površine. Nakon balkanskih i Prvog svjetskog rata ona je podijeljena. Grčkoj je pripala tzv. “Egejska Makedonija” (34.153 kvadratna kilometra); Kraljevini SHS tzv. “Vardarska Makedonija” (25.774 kvadratna kilometra) i Bugarskoj tzv. “Pirinska Makedonija” (6.798 kvadratnih kilometara). Opšir. D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, Beograd, 1950., 2.

¹¹ J. Trifunovski, *O Turcima u SR Makedoniji*, *Geografski pregled*, X, Sarajevo, 1966., 141.

muhadžirima, čije se prijašnje stanovništvo iselilo dijelom u Srbiju a dijelom u Bugarsku.¹² U periodu od 1875. do 1881. u Makedoniji se našlo, prema nekim podacima, oko milion muhadžira iz Bugarske, jugoistočne Srbije (Jablanice, Kuršumlije, Bele Palanke, Vranja, Niša, Pirota), Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i Kosova. Skoro u svim njenim gradovima nastale su muhadžirske mahale. Nastala su i brojna, siromašna muhadžirska sela.¹³ Iz Ćustendila je oko 400 muslimanskih porodica došlo u Makedoniju, raštrkavajući se po njenoj unutrašnjosti. Muhadžiri su naglo povećavali gradsko stanovništvo, pa su mala mjesta brzo postajala mnogoljudna naselja.¹⁴ U Kumanovskoj kazi naselilo se oko 5.000 izbjeglica iz Dunavskog vilajeta, koji je pripao Bugarskoj, kao i 1.000 izbjeglica iz krajeva koji su pripali Srbiji. Prema procjeni Nazif-paše, kosovskog valije, u ovom vilajetu bilo je oko 100.000 muhadžira.¹⁵ Muhadžiri su smještaj nalazili i po štalama, novim kućama ili po napuštenim kućama Makedonaca koji su odlazili dublje u Bugarsku, "gdje su gubili svoja stara obilježja". Oko 1900. u Bugarskoj je bilo oko 100.000 Makedonaca, od toga 20.000 u Sofiji.¹⁶ Prema Čl. 23. Berlinskog ugovora, osmanska vlada morala je u Makedoniji uvesti reforme slične onima koje su 1868. bile uvedene na Kritu, ali je to ova vlada odlučno odbila. Makedonijom nakon 1878. krstare mnogobrojne čete komita pristiglih iz Bugarske, kao i one koje je formiralo lokalno stanovništvo.¹⁷ Srpske komite također su počele sve ofanzivnije djelovati.¹⁸ Pitanje nacionalne identifikacije make-

---

¹² K. Bitoski, *Makedonija vo vremeto na golemata istočna kriza (1875.-1881.)*, Skoplje 1982., 189.

¹³ M. Pandevska, *Prisilni migracii vo Makedonija 1876.-1881.*, Skopje, 1993., str. 104-105.

¹⁴ M. Lutovac, *Migracije i kolonizacije u Jugoslaviji u prošlosti i sadašnjosti*, Glasnik, Etnografski institut SANU, VII, Beograd, 1958., str. 3.

¹⁵ K. Bitoski, nav. djelo, str. 186.

¹⁶ Opšir. vidi: E. Barker, *Macedonia: Its Place in Balkan Power Politics*, Royal Institute of International Affairs, London, 1950; F. Adanir, *The Macedonians in the Ottoman Empire 1878-1912*, u: *Comparative Studies on Governments and Non-Dominant Ethnic Groups in Europe 1850-1940*, Vol. V, European Science Foundation, New York, 1993.

¹⁷ D. Vlahov, *Iz istorije makedonskog naroda*, str. 31.

¹⁸ M. Petrović, *Dokumenta o Raškoj oblasti 1890.-1899.*, Beograd, 1997., str. 396.

donskih Slavena bilo je veoma zamršeno. Balkanski hrišćanski takmaci različito su ocjenjivali njihovu nacionalnu pripadnost.¹⁹

Još od XIX stoljeća prisustvo velikih sila na Balkanu postalo je veoma važan činilac, posredno i neposredno. Za držanje svake sile ponasob, bili su odlučujući njihovi pojedinačni interesi, što je utjecalo da se i na Balkan prenesu njihove međusobne napetosti i unose sukobi koji su se razvili van njega.²⁰ Balkanske države su se uveliko dogovarale oko podjele osmanske države po načelu narodnosti i konačnog rješavanja tzv. “Istočnog pitanja”.²¹ Mada im je Osmansko carstvo bilo zajednički protivnik, među njima je bilo dosta nesuglasica oko buduće podjele teritorija i interesnih sfera, naročito oko Makedonije. Bugarska je na “osnovu sanstefanskih fikcija” pretendirala na čitavu Makedoniju, dok su Srbija i Grčka bile za njenu diobu.²²

Makedonija je 1912.-1913. bila u plamenu. Posebno je nastradalo muslimansko stanovništvo u krajevima koje su u Egejskoj Makedoniji zauzele bugarska i grčka vojska.²³ Na teritoriji koju su okupirale grčke trupe bilo je spaljeno 16.000 kuća.²⁴ Američka štampa je pisala da “zločini i vandalizmi koje su Grci počinili nisu od one vrste koju ljudski um može opisati.”²⁵ Gradovi Voden, Neguš, Ber, Enidže Vardar bili su pretvoreni u ruševine.²⁶ Bugari su u nekim čisto muslimanskim selima izvršili

---

¹⁹ M. Jambajev, *Ruski konzuli o makedonskom pitanju*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd, 1998., str. 143.

²⁰ A. Mitrović, *Devet teza o osnovama međunarodnog položaja Balkanskog poluostrva u novijoj istoriji*, u zborniku: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd, 1987., str. 51-52.

²¹ Lj. Lape, *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod, II*, Skopje, 1976., str. 756-757.

²² M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, u Zbornik: *Balkan krajem 80-tih godina*, Beograd, 1987., str. 29.

²³ Arhiv Srbije u Beogradu (dalje: AS), fond archive Ministarstva inostranih dela Kraljevine Srbije (dalje: MIDS), Političko odeljenje (dalje: PO), 1912., f-XIII, D-3.

²⁴ P. Stojanov, *Makedonija vo vremeto na balkanskite i prvata svetska vojna (1912.-1918.)*, Skopje, 1969., str. 208-212; T. Simovski, *Naselenite mesta vo Egejska Makedonija, I*, Skopje 1978., 11.

²⁵ H. Silajdžić, *Albanija i SAD kroz arhive Vašingtona*, Sarajevo, 1991., str. 83.

²⁶ G. Todorovski, *Makedonija po rasparčuvanjeto 1912./13.-1915.* (dalje: *Makedonija*), Skopje, 1995., str. 85.

strašna krvoprolića. Bilo je muslimanskih sela u blizini Sereza, Drame, Kavale koje su bugarski vojnici potpuno uništili, ne ostavljajući u njima nijedne žive duše.²⁷

Vatre zapaljenih sela bile su jedini signal kojim su se pojedine kolone srpske vojske međusobno obavještavale o svom “napredovanju” i pravcima kretanja. Padom Kumanova u srpske ruke, u Skoplju se slegao “ceo onaj svet arnautskog stanovništva koje je srpska vojska, nadirući sa severa, gurala pred sobom i koje je tu, tražeći utočišta, velikim delom našlo – smrt.”²⁸ Pojava srpskih jedinica u blizini Skoplja bila je izazvala pravi kaos u ovom gradu. U bolnicama je ležalo preko 900 osmanskih ranjenih vojnika kada se pročulo da srpske jedinice ulaze u grad. Bolnicu su prvo napustili ljekari a potom i bolničarke. Na ulicama je vladala graja i užasna panika. Ranjenici su se, preplašeni i ostavljeni, dizali jedan po jedan puzeći i zapomagajući na putu do kasarni ili do ulice, pokušavajući da se probiju do željezničke stanice i vozova koji su odvozili sretnike.²⁹ Muslimanska imanja u Skoplju bila su prosto razgrabljena od “strane seljaka Srba i Egzarhista.”³⁰ Izvršeni su pogromi nad muslimanima u bitoljskom i kočanskom kraju. Brojne džamije su porušene.³¹ U Štipu su bugarske komite opljačkale kuće i radnje muslimanskog i jevrejskog stanovništva. Pola grada je bilo ispražnjeno.³² U toku ratnih operacija i Makedonci su dali eruptivnog oduška svom gnjevu prema muslimanima.³³ U selima oko Skoplja zlostavljani su bosanski muhadžiri.³⁴ Lav Trocki izvještavao je 1912. o

²⁷ AS, MIDS, PO, 1912, f-XVIII, D-3; Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije, knj. VI, sv. 2, Beograd, 1981., str. 156-157.

²⁸ “Radničke novine”, br. 223, Beograd, 22. oktobar 1913.

²⁹ “Tu su tako, kao mravi, ležali iznemogli, polumrtvi, onesveščeni... Nisu mogli dalje. Slabosti i rane ne dadoše im da se spasu, i da se odvuku do voza. Poskapavala je tu većina njih na ulici”. Opšir.: S. Đurić, *Dnevnik pobjeda. Srbija u balkanskim ratovima 1912.-1913.* (dalje: Dnevnik pobjeda), Beograd, 1988., str. 244.

³⁰ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903.-1914.*, knj. V, sv. 3, Beograd 1986., 245.

³¹ *Srpski izvori za istorijata na makedonskiot narod 1912.-1914.*, Skopje, 1979., str. 248.

³² B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, Zagreb, 1988., str. 34.

³³ Lj. Doklešić, *Kroz historiju Makedonije*. Izabrani izvori, Zagreb, 1964, str. 209.

³⁴ M. Ekmečić, *Uticaj balkanskih ratova 1912.-1913. na društvo u Bosni i Hercegovini*, Marksistička misao, br. 4, Beograd, 1985, str. 139.

komitskim divljaštvima i okrutnostima nedaleko od Prilepa, zbog kojih je regularna srpska vojska prigovarala “da su Turci ušli u našu zemlju, oni se ne bi ovako ponašali.”³⁵ Blizu 2.000 “turskih izbjeglica”, većinom žena i djece, između Radovišta i Štipa, “umrlo je od gladi - doslovno od gladi” - pisao je jedan činovnik poslat u Štip da organizira filijalu nacionalne banke.³⁶

Evropska štampa o tim je tragičnim danima svojedobno pisala da su izvršene pogromaške akcije koje su prevazišle “sve užasne svjetske historije”. Milorad Marković, srpski borac, svjedočio je o zbivanjima u Strumici krajem oktobra 1912. godine: “I dalje isto. Komite čine svoje: ubijanja se nastavljaju. Bio sam, baš, svedok jednog groznog čina: pored mog stana provedoše milicija i komite deset Turaka. Vodeći ih, nemilosrdno ih tuku kundacima. U jedan mah gurnuše ih napred - i počеше ih bosti bajonetima. Nasta dreka, zapomaganje. To potraja za trenutak- nasto krkljanje i sve se utiša. Ranjene i dalje bodu. Posle toga pljačka. Izgleda da komite sve svoje stare račune svršavaju, ili, da dovode pred sud Turke da bi ih posle opljačkali. U varoši komite pljačkaju: vele da je jedan imao punu fišekliju lira, oduzeli, silovanja se vrše itd.”³⁷ Razoručavanje sela pretvorilo se ne samo u sakupljanje oružja, već i otvoreno pljačkanje. Za vojnim kolonama vukla su se brojna stada opljačkane stoke. Dimitrije

---

³⁵ L. Trocki, *Srbija, jesen 1912.*, feljton, “Danas”, Beograd, 15. jun 1998.; opšir.: L. Trotsky, *The Balkan War 1912-1913: The War Correspondence of Leon Trotsky*, Monad Press, New York, 1980.

³⁶ *Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912.-1913.*, Znakovi vremena, br. 11, Sarajevo, 2001, str. 172.

³⁷ S. Đurić, *Dnevnik pobjeda*, str. 139. On je dalje kazivao o zbivanjima u blizini Prilepa i sudbini muhadžira koji su bili izloženi napadima srpske vojske. Oficiri su nagovarali vojnike da pljačkaju zbegove. Oni su uzimali zlato a vojnici ostatak. Također su oficiri silovali žene: “Iz varoši vodi divan drum preko Belasice uz brdo. Prođosmo selo Kosturino. S obe strane puta još sveže humke. Tu su sahranjeni pomrli iz zbeга. Putem - masa spavača i stvari, mahom jorgani. Oko jedne ćuprije leševi još nesahranjeni, staro, mlado; izgladneli psi. Jedno dete i posle 5-6 dana ostalo je još lepo, ispod žbuna leži a opružilo ručice.” S. Đurić, *Dnevnik pobjeda*, str. 246; upor. Petrit Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, feljton, “Danas”, Beograd, 13-16. avgust 1998.

Tucović pisao je da su barbarski potezi “nekulturnih crnogorskih plemena i besne srpske soldateske” izvršili za godinu dana veću propagandu za Austro-Ugarsku “nego njeni konzuli i frateri za čitav vek.”³⁸

U britanskom parlamentu čuli su se glasni protesti protiv zločina i lažnih nosilaca “*kulture*” i slobode, kao i iskazi da je suglasnost da se sa muhadžirima postupa kao i sa onima iz 1878. godine “užasna sramota i blamaža za civilizirane države.”³⁹ Novinari su izvještavali o masovnom zatiranju muslimanskih sela. U Kočanskom kraju, gdje je također bilo i bosanskih muhadžira, uništeno je selo Vitoš, u kome je bilo 100 muslimanskih kuća, i od koga su ostale tek gomile kamenja. Njegovi su se stanovnici razbjegli na sve strane. Slična sudbina zadesila je i selo Kalimance, od koga su ostale samo ruševine. Preživjelo stanovništvo rasulo se po raznim mjestima u okolini, prepušteno gladi i milosti drugih. Ju-goistočno od Kočana nalazilo se veliko selo Gradec, koje je imalo oko 500 kuća sa 2.500 – 3.000 stanovnika. Nakon rata više nije bilo nijedne kuće. Nesretni mještani koji su preživjeli napravili su zemunice u kojima su živjeli.⁴⁰ Ova sela nastradala su već u oktobru 1912. kada je u te krajeve pristigla bugarska vojska: “Hrišćanski saveznici su se u ovom ratu pokazali spram Turaka kao varvari i divljaci.” Proklamirani ideali s kojima su krenuli u rat pretvorili su se brzo u običnu pljačku i razbojništvo, u masakre “naroda Polumjeseca” u interesu “*kulture*” Krsta.⁴¹ Edith Duram pisala je o serijskim masakrima muslimanskog stanovništva, posebno uočavajući praksu odsijecanja noseva, gornjih usana, sa još uvijek živih žrtava.⁴² Izvještači su navodili da za sto godina osmanske uprave u Makedoniji nije nanešeno hrišćanima toliko nepravdi koliko su hrišćanski zavojevači napravili muslimanima samo za jedan mjesec.⁴³

---

³⁸ D. Tucović, *Sabrana dela*, Knj. 7, str. 197.

³⁹ S. Korkut, *Dvije preuzete rezolucije*, Socijaldemokrat, br. 5, Sarajevo, 2001, str. 150.

⁴⁰ Lj. Lape, *Odabrani tekstovi za istorijata na makedonskiot narod*, II, Skopje, 1976., str. 820.

⁴¹ *Ratni izvještaji Lava Trockog - balkanski ratovi 1912.-1913.*, str. 174.

⁴² P. Cohen, *Srpski tajni rat*, Sarajevo, 1996., str. 30.

⁴³ Lj. Lape, *Odabrani radovi*, str. 820-821.

Samo blizu Skoplja je, naprimjer, 12. novembra 1912. pobijeno 2.000, a kod Prizrena 5.000 Albanaca, dok je između 12.000 i 15.000 lica nestalo. Skoplje je postalo veliki vojni logor. Muslimansko stanovništvo se sakrivalo. Srpska komanda izdala je naredenje da svako naselje u kojem je ispaljen metak iz albanske puške bude uništeno. Neki pukovnik A. Petrović 5. januara 1913. izdao je naredbu da u slučaju napada i ubojstva jednog srpskog vojnika treba mjesto odmah spaliti i razoriti, a sve muškarce starije od 15 godina pobiti. U Kosovskom vilajetu tada je pobijeno između 12.000 i 25.000 Albanaca.⁴⁴ Kada su dva crnogorska vojnika ubijena u blizini sela Punoševca na Kosovu, to selo je spaljeno do temelja. Stanovništvo je pobijeno, a djecu koja su bježala nabijali su na bajonete i bacali u kuće u plamenu.⁴⁵ Đakovica je bila opljačkana “do poslednjeg dućana”, nije se imalo obzira ni prema radnjama čiji su vlasnici bili Srbi; “zaprepašćenje je ovladalo i kod hrišćana i kod muslimana.”⁴⁶ Iz Vranja su pristizali srpski seljaci da pljačkaju muslimanska sela. Njihove žene nosile su na svojim leđima čak i vrata i prozore sa opljačkanih kuća. U jesen 1912. godine, dok paljba topova još uvijek nije bila utihnula, u Kumanovo i Skoplje, kao i druga mjesta, počeo je pristizati veliki broj Srba iz Srbije i Austro-Ugarske da izvidi mogućnosti za naseljavanjem u “oslobođenim krajevima.”⁴⁷

Iz Makedonije su ka anadolskim krajevima osmanske države krenule, među prvima, i brojne muhadžirske porodice koje su tu došle nakon 1878. godine, nastavljajući dalje svoja traganja za mirom i sigurnošću.⁴⁸ Muhadžirske bošnjačke porodice, iseljene u vilajete Skoplje, Solun i Bitolj te u Sandžak, po austrougarskim izvještajima, lišene “usljed ratnih nemira posjeda i sve imovine, bježale su pred pobjednički nastupajućim armijama”. Međunarodne anketne komisije u Solunskom su kraju naišle na desetine hiljade muhadžira koji su bili smješteni po improviziranim

⁴⁴ B. Horvat, *Kosovsko pitanje*, str. 35.

⁴⁵ V. Dedijer, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Beograd, 1991., str. 113.

⁴⁶ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903.-1914.*, knj. V, sv. 3, Beograd, 1980., str. 308.

⁴⁷ J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima*, Beograd, 1914., str. 5-6.

⁴⁸ M. Pandevska, nav. djelo, str.143.

logorima, prinuđeni da prodaju sve što imaju da bi se prehranili. Engleski izvori ukazivali su na krajnje nehumano ponašanje prema muslimanima u Makedoniji.⁴⁹ Do početka Drugog balkanskog rata, prema podacima Islamskog komiteta zaduženog za transport muhadžira iz Makedonije preko Soluna u Osmansko carstvo, bilo je registrirano 135.000 lica koja su brodovima bila upućena u Anadoliju. U svakom brodu koji je bio upućen u anadolske gradove bilo je po 2.500 muhadžira.⁵⁰

Prema procjeni austrougarskih vlasti, za vrijeme rata u osmanskoj vojsci na frontu se nalazilo oko 20.000 bosanskohercegovačkih iseljenika.⁵¹ To je utjecalo i na jačanje straha od odmazde. Brojni su izvori koji govore o masovnom egzodusu muhadžira iz srezova Petrič, Melnik, Serez, Strumica i Katerina. Bosanski iseljenici bili su izloženi i samovolji raznih razularenih komitskih četa. Kako nisu imale pomoći od osmanske države, a nisu “nikako izgubile osjećaj za domovinu”, dio muhadžira je zatražio od austrijskih konzularnih vlasti odobrenje za povratak u Bosnu i Hercegovinu.⁵²

Nakon izbijanja Prvog balkanskog rata među bosanskim muhadžirima doseljenim nakon 1878. godine, smještenim u evropskom dijelu Osmanskog carstva, posebice u Makedoniji, pojavljuje se snažniji pokret za povratak u BiH. Na njegovo jačanje utjecale su pobjede balkanskih država u ratu sa Turskom, učešće u ratu, nevolje i pogromi kojima su bili izloženi te strah od neizvjesnosti za sudbinu u okviru balkanskih hrišćanskih država.

U Skopskoj kotlini bosanski muhadžiri su 1912. panično napustili sela Mrševac, Džidimirce i Deljadrovce. U Mrševcu je bilo oko sto bošnjačkih domaćinstava. Njihov odlazak bio je iznenađan. Govorilo se da su u nekim njihovim kućama tada ostale i trpeze postavljene sa hranom.

---

⁴⁹ *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903.-1914.*, knj. VII, sv. 2, Beograd, 1980., str. 197.

⁵⁰ G. Todorovski, *Makedonija*, str. 86.

⁵¹ M. Pelešić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Vojna biblioteka, Sarajevo, 1996., str. 71; E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1998., str. 108.

⁵² T. Kraljačić, *Povratak muslimanskih iseljenika iz Bosne i Hercegovine u toku Prvog balkanskog rata*, u zborniku: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, 1990., str. 151-152.

Selo Džidimirce, gdje je bilo oko sto kuća bosanskih muhadžira i oko 50 albanskih kuća - muhadžira iz Vranja, također je opustjelo. Selo Deljadrovce, u kome je 1908. bilo naseljeno između 40 i 50 bošnjačkih porodica doživjelo je istu sudbinu. Sve do 60-ih godina XX stoljeća, s južne strane, u njivama, postojali su "bošnjački grobovi".⁵³ Iseljavanje Bošnjaka iz sela Jasenova 1912. bilo je iznenadno. Jedna majka je ostavila "dete vo lulka" (u kolijevci). Iseljavanje je zahvatilo i Vladilovce i Umin Dol. Selo Umin Dol je bilo pusto do 1921., kada je naseljeno srpskim kolonistima iz Banije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore.⁵⁴ Bošnjaci iz Kadinog Sela su se 1912. razbježali u različitim smjerovima: ka Skoplju, Bosni i Turskoj. Mnogi Bošnjaci koji su učestvovali u borbama kod Kumanova ubrzo su nakon poraza osmanske vojske pobjegli. Drugi su stradali u odmazdama hrišćanskog stanovništva iz okolnih sela.⁵⁵ Makedonija bošnjačkim muhadžirima nije donijela blagostanje, pokazavši se tek kao prolazna, privremena stanica na njihovom putu, obilježenom siromaštvom, bolestima i progonima.

Tursko stanovništvo masovno je napuštalo Makedoniju. To se naročito osjetilo u Kočanskoj dolini, gdje je od 49 sela Turaka bilo u 17 većih i bogatijih. Nakon 1912. sa vojskom se povuklo i tursko stanovništvo iz sela Kalimance, gdje je bilo 150 kuća. Njihova imanja naselili su Makedonci. Iz sela Vitoša, Podlag, Terance, Trsino, gdje je zapaljena džamija, stanovništvo se iselilo u Tursku. Iz sela Morodvisa od 1912. do 1928. iselilo se oko 75 domaćinstava.⁵⁶

Politika "Velike Srbije" posebno je došla do izražaja u orijentaciji ka Makedoniji i izlasku u Solun, prije i u toku balkanskih ratova, koja je zasnovana na Cvijićevoj koncepciji o tome da će Makedonci prihvatiti

---

⁵³ J. Trifunovski, *O bosanskohercegovačkim muhadžirima*, Geografski pregled, VII, Sarajevo, 1963., str. 148.

⁵⁴ J. Trifunovski, *Novi podaci o bosanskih muhadžirima naseljavanim u Makedoniji*, Geografski pregled, XI-XII, Sarajevo, 1967.-1968., str. 168.

⁵⁵ M. Filipović, "Bošnjaci" u okolini Skoplja, Pregled, sv. 94-95, knj. VII, god. V, Sarajevo, oktobar - novembar 1931., str. 263.

⁵⁶ J. Trifunovski, *Islamske starine u Kočanskoj kotlini sa podacima o tekijama i derviškim redovima*, Novopazarski zbornik, br. 18, Novi Pazar, 1994., str. 128-129.

nacionalnu svijest one slavenske države na Balkanu koja ih bude prva anektirala. Imperijalnu politiku Srbije aktivno je podržavala i Srpska pravoslavna crkva, zbog čega je engleski poslanik u Beogradu istakao da je smisao njene aktivnosti u Makedoniji stvaranje srpskog, a ne Božijeg carstva.⁵⁷

Srbija nije zauzela Kosovo, Sandžak i dio Makedonije pozivajući se na pravo samoopredjeljenja naroda, nego se proširila dolinom Vardara 1912. godine, kao i dolinom Južne Morave 1877.-1878. godine. Njen prvi i osnovni zadatak nakon toga bio je da prenese na novoosvojene oblasti svoje državno uređenje i upravu, da njihovu privredu uključi u svoju privredu, kao i da tamošnji narod kulturno i nacionalno asimilira utapanjem u Srbiju. Taj proces trebao je da bude potpuno isti, onome kojim su se nakon 1878. “utopili” Niš, Pirot, Leskovac i Vranje. O tome je, u sklopu analize interesa Srbije i odnosa sa susjedima na Balkanu, poglavito sa Austro-Ugarskom govorio i Nikola Pašić: “Sad je u našem interesu da Austro-Ugarska proživi još dvadeset i pet do trideset godina, dok mi ovo na jugu ne pripojimo tako da se više ne može odvojiti, jer od pamtiveka onaj ko je imao Mačedoniju, bio je uvek prvi na Balkanu.” On je zato tražio vremena da Srbija najprije te nove krajeve utopi u sebe, a da se potom posveti rješavanju pitanja BiH i Vojvodine.⁵⁸

Nakon balkanskih ratova pokušale su Srbija, Grčka, Crna Gora i Bugarska da raspletu smjesu etničkih i religioznih narodnih grupa. Tako je došlo do prisilnih pomjeranja, protjerivanja i izbjegličkih kretanja.⁵⁹ Proliferacija etničkih sukoba, koja za svoj ekstremni primjer ima “etnička čišćenja”, nije sasvim slučajna. Najčešće je i najgrublja među etničkim grupama koje pripadaju različitim civilizacijama.⁶⁰ Balkan je postao simbol žalosne sudbine sekularnog islama u Evropi.⁶¹

⁵⁷ M. Stojković, *Istorijska iskustva balkanskih odnosa*, str. 40.

⁵⁸ V. Čubrilović, *Istorijska političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958., str. 451.

⁵⁹ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi*. Svjetionik Sarajevo, Sarajevo, 1997., str. 52.

⁶⁰ S. Huntington, *Sukob civilizacija*, u zborniku: *Nacionalne manjine u međunarodnom i jugoslovenskom pravnom poretku*, Beograd, 1997., str. 337-338.

⁶¹ *Nedovršeni mir. Izveštaj Međunarodne komisije za Balkan*, Beograd, 1998., str. 130.

Iz oblasti koja je pripojena Srbiji iselilo se do kraja aprila 1914. oko 40.000 muslimana, "što je otežavalo željeznički saobraćaj za Solun", dok se, prema osmanskim izvorima, iz njihovih nekadašnjih balkanskih ratova provincija u Tursku nakon balkanskih ratova iselilo oko 200.000 muslimana.⁶² Dimitrije Bogdanović zaključuje, nastojeći da objasni masovno iseljavanje muslimana, analogno onom u ranijim periodima, da je Turska na veoma određen način pothranjivala ovaj migracioni impuls, smatrajući ga sastavnim i prirodnim momentom napuštanja teritorija, odnosno gubljenja osmanskog suvereniteta nad određenom teritorijom. D. Bogdanović se u obrazloženju ovakve teze poziva na izvještaj Čolaka Antića, srpskog poslanika u Bugarskoj, koji je iz Sofije 30. maja/12. juna 1914. izvještavao Ministarstvo inostranih dela u Beogradu da je Džemil-beg, član osmanskog revolucionarnog komiteta, donio iz Istanbula i jedan specijalni regleman za emigraciju muslimana iz otomanskih izgubljenih oblasti. Ovaj regleman je potpisao dr. Nazim, šef centralnog odbora za iseljavanje muslimana. Po ovom dokumentu, turskom revolucionarnom komitetu u Bugarskoj je bilo stavljeno u zadatak da organizira iseljavanje muslimana ne samo iz Bugarske, već i iz Srbije i Grčke. Donijeta je ova odluka: "Nastojati da se iz Bugarske iselesvi Pomaci, koji pod pritiskom vlasti počinju u jakoj meri da konvertiraju hrišćanstvu; iz Srbije pomagati emigraciju posrednim putem i ne preduzimati mere do u slučaju kad od samog tamošnjeg stanovništva potekne želja za emigracijom; iz Grčke pomagati emigraciju samo iz oblasti u kojima je muslimansko stanovništvo u manjini ili nikakve kompaktnosti." Za naseljavanje muslimana iz balkanskih država određena je obala Anadolije, a za Albance vilajeti Halep i Bagdad, u Siriji i Iraku.⁶³

Balkanski ratovi 1912.-1913. ozvaničili su preseljavanje stanovništva kao tekovinu u cilju da se postignu etnički sigurne granice i zemljišta. To je prvobitno formulirano u bugarsko-turskom ugovoru od 19. septembra 1913. godine. Ove države su se sporazumjele da razmijene sta-

---

⁶² B. Babić, *Iseljavanje Muslimana iz novih krajeva Crne Gore u proljeće 1914. godine*, JIČ, br. 1-4, Beograd, 1978., str. 314.

⁶³ D. Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd, 1990., str. 237-238.

novništvo na granici u dubini od 15 kilometara. U decembru 1913. Turci su i Grcima predlagali isti sporazum. Bugarsko-turski ugovor je međunarodno-pravno legalizirao sistem denacionalizacije teritorija kao posljedice nasilnih ratova. Do izbijanja Prvog svjetskog rata iz Turske je u Makedoniju doseljeno 130.000 grčkih prebjeglica, a u Tursku iz Grčke je otišlo 122.000 ljudi.⁶⁴ Razmjene stanovništva, također, bez obzira na početna očekivanja, nisu dovele do trajnog mira i smirivanja napetosti. Ako se kultura i geografija ne poklope, onda se poklapanje može nametnuti genocidom ili prisilnim migracijama.⁶⁵ Muslimani su bili neosporni gubitnici u formiranju novih državnih granica. Njihova prava su potpuno zanemarivana. Od 1.445.179 muslimana koji nisu više živjeli u osvojenom području osmanske Evrope, njih 413.992 iselilo se u Tursku u toku i nakon balkanskih ratova.⁶⁶ Do 1923. izbjeglo je još 1.200.000 muslimana. Od muslimanskog balkanskog stanovništva iz 1911. ostalo je 1923. godine svega 38%. Ostatak je izbjegao, umro u muhadžirluku ili je bio ubijen (preko 600.000). Muslimani su tako postali jedno od naslijeđa Osmanskog carstva na Balkanu. "Svoje" muslimanske manjine imala je svaka balkanska država.

Nakon balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata u Turskoj je došlo do velikog priliva muslimanskog stanovništva iz drugih država. Austrijski konzularni agent u Bursi izvještavao je da je zbog okrutnosti bugarske armije prispjelo u vilajet Bursa samo do novembra 1912. oko 21.000 izbjeglica iz Rumelije. Nakon grčkog zauzimanja Epira 1913. godine, u kojoj je bilo oko 155.000 muslimana (44% ukupnog stanovništva), uključujući 100.000 Albanaca, polovina je odmah pobjegla u Tursku i Albaniju.⁶⁷ Teške nevolje je tada izbjeglicama, pored oskudice i neizvjesnosti, kao i ostalom turskom stanovništvu, donijela i epidemija kolere, koja je uzimala velike žrtve.

⁶⁴ M. Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije, II*, Beograd, 1989, str. 664.

⁶⁵ S. Huntington, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Zagreb, 1998, str. 173.

⁶⁶ J. Mccarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (II)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 9-10, Sarajevo, 1999, str. 983. Između 1921. i 1926. u Tursku je došlo 398.849 muslimana, većinom kao dio razmjene stanovništva.

⁶⁷ "Glas islama", br. 16, Novi Pazar, mart 1998.

Novoosnovane granice bile su utvrđene nizom posebnih ugovora balkanskih zemalja koji su također regulirali i status osmanskih teritorija i svih muslimanskih žitelja na teritorijama izuzetim od Turske. Svim osmanskim podanicima ostavljene su četiri godine da odluče da li žele ostanuti pod novom, hrišćanskom vlašću u Srbiji, Bugarskoj i Grčkoj ili će se iseliti. Ako se odluče na seobu, morala im se dozvoliti prodaja posjeda te odlazak sa gotovinom u Istanbul. Oni koji su ostajali trebali su, po tim ugovorima, imati ista prava kao i hrišćani. Nove vlade obavezivale su se da će im dozvoliti slobodu vjeroispovijesti i održavanje svoje kulture te da će svjetovne škole biti dvojezične: na turskom i na državnom jeziku. Vjerske obrede trebale su nadzirati glavne muftije izabrane pod nadzorom šejhul-islama u Istanbulu. Svaki grad i selo sa pretežitim muslimanskom stanovništvom mogli su izabrati svoju vlastitu muslimansku opštinu (*milet*), koja se trebala brinuti za lokalne poslove, kao što su škole, upravljanje vjerskim fondovima i predstavljati muslimane u centralnoj vladi.⁶⁸ Srbija je u mirovnom ("Carigradskom") ugovoru sa Turskom u martu 1914. priznala određena prava muslimanskom stanovništvu. Ona je ovaj ugovor ratificirala, ali ga nije ozakonila. Nakon što je izbio Prvi svjetski rat, Srbija je objavila da Carigradski ugovor prestaje da važi. Izbijanje Prvog svjetskog rata zaustavilo je započeti proces masovnog iseljavanja. U nastojanju da, s obzirom na teško ratno stanje, u izvjesnoj mjeri pridobije naklonost diskriminiranog stanovništva u novoosvojenim krajevima u Prvom balkanskom ratu, regent Aleksandar je 25. decembra 1914. izdao proklamaciju o punoj građanskoj i političkoj jednakosti "braće koju od Turaka oslobodismo", ukidajući istovremeno sve zasebne zakone i vanredne mjere koje je uveo u Makedoniji 1913. godine.

Na početku XX stoljeća vodeće evropske države razvile su tezu o narodima "legitimnim nasljednicima" na Balkanu, priznajući im rezultate osvajačkih ratova. Balkanskim ratovima 1912.-1913. to je definitivno

---

⁶⁸ J. Hammer, nav. djelo, III, str. 530; A. Avdić, *Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja jugoslovensko-turske konvencije* (11. jula 1938. godine), Novopazarski zbornik, br. 9, Novi Pazar, 1985, str. 155.

potvrđeno, uz pretpostavku velikih sila da se balkanskim državama daju novoosvojene teritorije kao put u modernizaciju teško zaostalih provincija. Izbijanje Prvog svjetskog rata zaustavilo je započeti proces intenzivnog iseljavanja, ali će po njegovom okončanju ubrzo doći do novog masovnog iseljavanja muslimanskog stanovništva iz Sandžaka, sa Kosova i iz Makedonije. Trend “demografske osmanlizacije” (M. Dogo), karakterističan za balkanske nacionalne države u XIX stoljeću, između 1912. i 1923. ulio se u modernu problematiku manjina, u kojima države, u još nestabiliziranom međunarodnom okruženju, vide bilo opasnost za sigurnost bilo prijetnju da postanu taoci, ili i jedno i drugo.

Abstract

In 1912-1913, Macedonia was in flames. The most powerful motive factor in the Balkan Wars was not religion, but aggressive nationalism. Nationalist-chauvinist passions and religious intolerance found their expression in killings, forced expulsions, looting and burning Muslim houses. This was true of all the armies of the Balkan states, without exception.